

4: RADICALE ZEGGENSCHAP. DE PPR EN HET IDEAAAL VAN EEN DEMOCRATISCHE MAATSCHAPPIJ

Wim de Jong

‘t Is altijd weer het zelfde liedje. Het is de schuld van het kapitaal,’ zongen meer dan honderd vrouwen toen ze op 18 september 1972 uit Breda vertrokken voor een demonstratieve tocht naar Den Haag. Ze vroegen om aandacht voor hun mannen, die de ENKA-Glanzstoff-fabriek in Breda hadden bezet. Deze mannen sliepen in de kantine en hielden overdag het productieproces gaande. Evenals hun collega’s bij de vestiging in Wuppertal-Barmen protesteerden de 462 arbeiders daarmee tegen het voornemen van het conglomeraat AKZO, waartoe de Algemene Kunstzijde Unie (AKU) en Koninklijke Zout Organon in 1969 waren gefuseerd, om de fabriek te sluiten. Daardoor zouden 1700 arbeiders op straat komen te staan. Het was de eerste keer sinds de Tweede Wereldoorlog dat de georganiseerde vakbeweging van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) en het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen (NVV) meedeed aan een bedrijfsbezetting: zo’n ‘wilde’ methode was tijdens de naoorlogse wederopbouw onaanvaardbaar voor de grote vakbonden, en al zeker voor het overgrote deel van de politiek.¹

Begin jaren zeventig veranderde deze houding: linkse politieke partijen verklaarden zich solidair met de arbeiders. De fractievoorzitters van de PvdA en de PPR, Joop den Uyl en Bas de Gaay Fortman, ontvingen de echtgenotes van de bezetters. De Gaay Fortman bezocht zelf het bezette bedrijf. In augustus draaide hij tien dagen ploegendiensten mee in de ENKA-vestiging in Ede, om als volksvertegenwoordiger aan den lijve te ondervinden wat de problemen waren. Hij zei veel te voelen ‘voor het Chinese systeem dat leidinggevende mensen in een bedrijf gedurende een bepaalde periode ergens “onderaan” gaan werken. Dat voorkomt vervreemding.’² Terwijl het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel de bezetting juridisch onaanvaardbaar vond, bood De Gaay Fortman juist aan te bemiddelen tussen directie en de bezetters, wier eisen hij ‘alleszins gerechtvaardigd’ achtte.³ Toen de actie succes had – AKZO bond in en de fabriek bleef nog tot 1982 open – stuurde hij de

bezitters een telegram waarin hij ze feliciteerde met de bijdrage die ze met hun strijd hadden geleverd 'aan de maatschappelijke orde in ons land'.⁴ De PPR was drager van een streven naar versterking en uitbreiding van de democratie, dat zich internationaal en vanaf 1966 ook in Nederland manifesteerde. Voor de progressieve bewegingen die historici vaak aanduiden als de *New Left* was actieve invloed van gewone burgers op de vormgeving van politiek en maatschappij een centraal ideologisch doel. Ze keerden zich daarmee tegen de consensus tijdens de wederopbouw, die dicteerde dat besluitvorming het best kon worden overgelaten aan oudere, gematigde bestuurders.⁵

Jongere bestuurders wilden de bestaande parlementaire democratie omvormen tot een zogeheten 'participatiedemocratie': gewone mensen moesten veel meer inzicht krijgen in en kunnen meebeslissen over het beleid van bijvoorbeeld bedrijven, welzijnsinstellingen en kerken. In Nederland publiceerde Nieuw Links, een pressiegroep binnen de PvdA, in 1966 het manifest *Tien over rood*. Zij kreeg in 1969 een plek in het partijbestuur en leverde in 1971 zelfs de partijvoorzitter. In 1966 werd ook de nieuwe partij D66 opgericht. Deze streefde een 'fundamentele' democratisering na, door het bestaande bestel te laten 'ontploffen' en achterhaalde 'regenteske' structuren af te breken. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 haalde zij meteen zeven zetels, voor die tijd een ongekennde aardverschuiving.⁶ Net als andere progressieve en nieuwlinkse bewegingen vond de PPR de vernieuwing van de parlementaire democratie essentieel. Ze meende dat het bestaande coalitiestelsel en de schimmige gang van zaken tijdens de kabinetsformatie een heldere politiek in de weg stonden. In plaats daarvan wilde ze een politiek waarin de kiezer kon kiezen tussen duidelijke ideologische alternatieven en invloed kreeg op de machtsvorming, bijvoorbeeld door stembusakkoorden. De uit de KVP getreden radicalen streefden zo niet alleen een progressievere, maar ook een transparantere politiek na. De nadruk lag voor de PPR evenwel op de ontwikkeling van een democratische maatschappij. Zij en andere bewegingen van de *New Left* wilden zeker ook een vernieuwing van de parlementaire democratie, maar de democratisering die ze nastreefden ging veel verder. Veel PPR'ers werden actief in de sociale bewegingen die eind jaren zestig in Nederland opkwamen. Het ging hun om het afbreken van maatschappelijke structuren en gezagsverhoudingen die echte zeggenschap van gewone mensen over hun leven in de weg stonden. Voor de *New Left* was immers alles in de samenleving politiek.

Deze ideologie van democratisering was van groot belang voor de politiek van de PPR. Vrede, milieu en welzijn waren beleidsmatig de steunpilaren van de partij, maar zonder macht ging het niet. Het vergroten van de macht van gewone mensen om hun leven vorm te geven was voor haar een voorwaarde om de andere drie doelen te realiseren, maar ook een doel op zich. Het eerste beginselprogramma van de PPR stelde in 1969 dat de partij

‘ontstond en bestaat, omdat de mensen te weinig kunnen meepraten en mee-beslissen over zaken die hen aangaan.’⁷ Het programma verbond macht voor gewone mensen met vrede, milieu en welzijn: PPR’ers achtten de omvorming van het bestaande systeem tot een participatiedemocratie noodzakelijk om de uitbuiting en achterstelling van Nederlandse arbeiders en burgers in het algemeen uit te bannen. Echte zeggenschap van onderop zagen ze als voorwaarde om nationale en internationale bedrijven en bestuurders te bekeren tot ecologisme, pacifisme (of tenminste het bevorderen van vrede) en ontwikkelingshulp. Volgens de progressieve maatschappijkritische analyse van eind jaren zestig was dat noodzakelijk. Alleen zo kon de vervreemding van het individu van zijn authentieke persoonlijkheid die de moderne maatschappij teweeggebracht had, worden bestreden. Omdat de macht bij anonieme structuren lag, maakte het kapitalistische bedrijfsleven arbeiders tot robots, en burgers tot materialistische consumenten.⁸ De PPR wilde in haar maatschappijkritiek steeds de verbinding leggen tussen het lokale, nationale en internationale niveau. Nederlanders zouden niet wezenlijk mondig en gemancipeerd zijn zolang in andere landen, vooral ten zuiden van de evenaar, mensen nog werden uitgebuit. Zij wilde mondiaal een menswaardig leven mogelijk maken voor alle mensen.

Het ideaal van democratisering ontwikkelde zich binnen de PPR in vier fasen. Allereerst kwam het in de eerste jaren van de PPR naar voren in het programma, waarin zij dit ideaal formuleerde. Zij steunde concrete acties om de participatiedemocratie naderbij te brengen, zoals studentenbezettingen eind jaren zestig. In reactie op de geruchtmakendste daarvan, de Maagdenhuisbezetting in Amsterdam, ontstond een fundamentele discussie over buitenparlementaire actie en over de methoden van burgerlijke ongehoorzaamheid die daarbij geoorloofd waren. De PPR hield toen en daarna steeds vast aan de lijn dat buitenparlementaire actie geweldloos moest zijn.

In de tweede fase, rond het begin van de jaren zeventig, ontwikkelde de PPR ideeën over de democratisering van het bedrijfsleven. Zoals de tiendaagse ‘stage’ van De Gaay Fortman bij de ENKA liet zien, waren bedrijven namelijk een belangrijke plek waar de partij tijdens de jaren zeventig probeerde de participatiedemocratie concreet uit te werken, onder andere door radicale voorstellen voor arbeiderszelfbestuur. Net als thema’s als vrede en milieu zag de PPR ook democratisering in internationaal licht. Inspiratie voor haar ideaal van arbeiderszelfbestuur zocht ze in het Joegoslavië van Tito en de vakbeweging in de derde wereld.

Een derde fase begon toen de PPR in 1973 toetrad tot het kabinet-Den Uyl, dat vergaande maatschappijhervormende voorstellen deed. Tot ongeveer 1977 kwam het thema democratisering het nadrukkelijkst naar voren in de heftige strijd tijdens het kabinet-Den Uyl over een nieuwe wet op de ondernemingsraden, die de wet van 1971 moest vervangen door een radicaler

exemplaar. De vraag of dit programmapunt echt een breekpunt moest zijn, spleet ook de PPR. Voorstanders van radicale hervorming zorgden er wel voor dat het hoog op de agenda van het kabinet-Den Uyl bleef staan. Zo droeg de PPR bij aan de versterking van de medezeggenschap in een zelfstandige ondernemingsraad, die in de nieuwe wet van 1978 zijn beslag kreeg.

De vierde en laatste fase wordt gekenmerkt door de pogingen binnen de PPR vanaf 1978 tot het einde van haar bestaan om vorm te geven aan het ideaal van democratisering. Waar tot 1978 veel aandacht uitging naar structurele maatschappijhervorming op plekken als het bedrijfsleven, ging zij als kleine oppositiepartij steeds meer denken vanuit kleinschaligheid op lokaal niveau. Met als adagium *small is beautiful* verzette zij zich tegen schaalvergroting in de maatschappij. Zij probeerde uiting te geven aan een onbehagen over steeds grotere organisaties, waarin gewone burgers zich niet meer konden herkennen en waar ze steeds minder invloed op konden uitoefenen.

*Meer eigen verantwoordelijkheid voor allen:
democratisering in de beginfase van de PPR (1968-1969)*

De PPR presenteerde zich in 1968 als een partij die 'de broodnodige politieke vernieuwing wil versnellen en verhevigen'.⁹ Als kleine opkomende partij zette zij in de eerste fase van haar bestaan in op vernieuwing van de parlementaire democratie, en ook op democratisering van de maatschappij. Zij wilde om te beginnen meer transparantie en invloed van kiezers op de gang van zaken in de politiek, waarbij zij meer dacht aan stembusakkoorden dan aan zaken als referenda. Daarnaast wilde zij meer inspraak voor gewone mensen in bijvoorbeeld bedrijven en scholen. Daartoe engageerde zij zich ook met buitenparlementaire actie. Eind jaren zestig ontstond binnen de partij discussie over de middelen die daarbij geoorloofd waren, zoals onwettig handelen door studenten. De partijleiding wees het gebruik van geweld daarbij consequent af.

Democratisering was een kernonderdeel van de politieke vernieuwing die nieuwlinkse groeperingen zoals de PPR nastreefden. Het woord 'democratisering' klonk nogal abstract, evenals 'grótere eigen verantwoordelijkheid voor allen'. De programcommissie maakte duidelijk waar zij aan dacht: 'Nationaal moeten wij ons bezig houden met de zeggenschap op alle niveaus (zoals: bij het onderwijs, het bedrijfsleven, de justitie, de strijdkrachten en de gezondheidszorg) en met de strijd tegen elke vorm van achterstelling op grond van ras, afkomst, levensbeschouwing of levensomstandigheden. Bescherming tegen bureaucratie en technocratie moet concreet worden aangegeven.' Zij koppelde zo meer inspraak aan meer maatschappelijk verantwoord gedrag van organisaties, zowel van de overheid als van bedrijven en

andere organisaties. Zaken als misleidende reclame, agressieve verkoop en perslaster moesten bijvoorbeeld worden aangepakt.¹⁰

Democratisering betekende bovendien vernieuwing van de parlementaire democratie. In het eerste beginselprogramma dat de programcommissie in 1969 afleverde, nam de PPR op dat er automatisch verkiezingen zouden moeten komen als een kabinet viel. Net als D66 legde zij grote nadruk op een transparanter politiek proces, bijvoorbeeld doordat adviezen aan de regering direct naar de Tweede Kamer werden gestuurd. Die laatste moest ook de formateur van een nieuw kabinet verkiezen. Daarnaast beoogde de PPR meer directe invloed op het politieke proces: het Europees Parlement moest direct worden gekozen, en de Eerste Kamer, die niet direct werd gekozen, wilde zij afschaffen. De gemeenteraad moest de burgemeester voordragen en verkiezen, in plaats van de minister. De PPR wilde bovendien dat een minderheid in de Tweede Kamer al een parlementair onderzoek kon instellen en daarbij getuigen onder ede horen. Een belangrijk punt was ten slotte dat de kiezer directer invloed moest krijgen op welke partijen gingen regeren. Partijen zouden stembusakkoorden moeten sluiten, om blokvorming te bevorderen.¹¹ In 1969 zou de PPR zelf zoiets proberen in de vorm van het Progressief Akkoord met de PvdA en de PSP.

Het beginselprogramma bepleitte dus vernieuwingen in de parlementaire democratie. Het legde niettemin vooral grote nadruk op de eigen activiteit van burgers op tal van maatschappelijke domeinen. Het onderwijs was bijvoorbeeld een terrein waarop de PPR die wilde versterken. Om zelfwerkzaamheid door mondige burgers te bevorderen wilde zij dat alle vormen van onderwijs 'broedplaatsen van democratie' zouden worden, door de leerlingen medeverantwoordelijkheid te geven voor vorm en inhoud van de lessen, en voor de gang van zaken op school. Ouders dienden echte inspraak te krijgen, net als het schoolpersoneel, en in het voortgezet onderwijs ook leerlingen zelf. Een dergelijke opzet van onderwijs zou een voorwaarde moeten worden voor financiering met gemeenschapsgeld. In het hoger onderwijs moesten vertegenwoordigende lichamen, gekozen door docenten, studenten, technisch en administratief personeel, de beslissingen nemen en het bestuur verkiezen.¹²

In zijn openingsrede op het oprichtingscongres in april 1968 sprak voorzitter Pieter Bogaers van een kloof tussen de 'gelukkig steeds meer toeneemende mondigheid en de onvoldoende inspraak'. Het dichten van die kloof betekende voor Bogaers niet het scheppen van 'ontelbare individuen, als evenzovele middelpunten van eigen wereldjes'. Wel zag hij graag mondige mensen, die zelf medeverantwoordelijkheid wilden dragen voor het geheel en die daarvoor offers wilden brengen.¹³ Ook voor Erik Jurgens, die al snel het voorzitterschap overnam, betekende democratie 'dat wij allen daarbij betrokken zijn'.¹⁴ Zelfwerkzaamheid betekende dus dat gewone mensen

moesten kunnen participeren aan de macht. Toen de bevolking nog niet zo mondig was 'moest de staat de zaak nog op orde brengen', omdat de burgers te zwak waren om het zelf te doen. Maar eind jaren zestig zag de PPR een inmiddels veel hoger opgeleide en mondiger bevolking, met een 'terechte afkeer van het loket van waarachter alles wordt geregeld'. De staat, de gemeente, het onderwijs, het bedrijf mochten geen ongrijpbare, onpersoonlijke lichamen blijven. Ze moesten van de burgers zelf zijn.¹⁵ De PPR wilde een maatschappij waarin iedereen zich kon ontplooien. Om Nederland, en de wereld als geheel, bewoonbaar te maken voor alle mensen, moesten die samenwerken. Ze voelde zich sterk verantwoordelijk voor groepen die werden achtergesteld, van bijstanders tot gehandicapten, die zij enigszins paternalistisch aanduidde als de 'maatschappelijke achterhoede'.¹⁶ Van meet af aan zag de PPR de democratisering in mondiaal perspectief. Bogaers schetste in zijn congresrede eerst uitgebreid de internationale ontwikkelingen, alvorens over te gaan op binnenlandse kwesties. Hij noemde de nucleaire oorlogsdreiging 'de meest fundamentele anti-ontplooiing van de persoon'.¹⁷ Vrede en de realisering van ontwikkelingssamenwerking waren essentieel om het mondiger maken van Nederlanders ook zinvol te maken. Het beginselprogramma wenste een 'fundamentele democratisering van de samenleving, waarin zelfbestuur van de bedrijven en organisaties een leidend beginsel dient te zijn'.¹⁸ PPR-lid en toekomstig hoogleraar arbeidsrecht Ivo van Haren wilde dat de eigenaars en de werknemers gezamenlijk de macht in de onderneming uit zouden gaan oefenen. Het bestuur van bedrijven moest het zadel delen: het mochten 'niet langer de eigenaars der produktiemiddelen (dus "het kapitaal") zijn of hun gemachtigden' die de touwtjes in handen hadden. Als arbeiders meer te zeggen kregen binnen bedrijven, zouden kapitalisme en socialisme naar elkaar toe kunnen groeien. Zo zou een 'sociale markteconomie' kunnen ontstaan, een derde weg tussen kapitalisme en staatsocialisme.¹⁹

Hoezeer het thema democratie de PPR ernst was, blijkt wel uit het instellen van een commissie die moest toezien op de democratische gang van zaken binnen de partij zelf. Die commissie bracht een kritisch rapport uit over de eerste werkconferentie: weliswaar begreep zij dat niet iedereen evenveel spreekruimte kon krijgen, maar de ruimte die Bogaers kreeg om het woord te voeren vond zij eigenlijk ondemocratisch. Natuurlijk hechtte zij ook aan goede persoonlijke relaties in de PPR, maar: 'We zullen er echter voor moeten oppassen, te veel nadruk te leggen op dit feit.' Zij ergerde zich ook aan de gewoonte van het partijkader om elkaar te tutoyeren en elkaar bij de voornaam te noemen, zoals gebeurde bij de toespraak van medepartijoprichter Michel van Hulten tot Erik Jurgens na diens verkiezing als nieuwe partijvoorzitter. Een bestuursklik zou een echt democratische partij in de weg kunnen staan, zo vreesde de commissie.²⁰

Progressieve concentratie en buitenparlementaire actie: strategieën van democratisering

Hoe dacht de PPR haar agenda van democratische hervorming te gaan realiseren? Zij wilde niet simpelweg een elitaire voorhoedepartij zijn, die de massa voorleefde hoe zij moest leven, en al zeker geen radicale intellectuelenclub. Er tekende zich al snel een tegenstelling af tussen voorstanders van een focus op de parlementaire politiek enerzijds en van buitenparlementaire actie anderzijds. De politici in de groep-Aarden, de Tweede Kamerleden die zich van de KVP hadden afgesplitst en zich aansloten bij de PPR, zagen de strategie van de nieuwe partij vooral in het licht van de parlementaire politiek. Radicalen van het eerste uur, zoals Pieter Bogaers, Paul Janssen en Annie Kessel, hadden banden met de katholieke vakbeweging en koesterden een droom van de PPR als nieuw thuis voor geactiveerde katholieke arbeiders. De Limburgse PPR'er Tine Jager achtte partijvernieuwing noodzakelijk om 'de burger de mogelijkheid te bieden zelf het soort beleid dat hij wenst te kiezen'. Daarvoor zagen de radicalen een concentratie van progressieve krachten als noodzakelijk. De PPR moest daar een breekijzer in zijn.²¹ Op het werkcongres in 1968 hield Van Haren een inleiding over democratisering van het bedrijfsleven. Hij meende dat de PPR het best eerst in het parlement een progressieve concentratie moest proberen te bereiken om fundamentele hervormingen af te dwingen, en pas dan zich zou moeten wenden tot onconventionele vormen van actie. Hij signaleerde binnen de partij wel erg weinig waardering voor de bijdrage van de georganiseerde vakbeweging aan de opbouw van de na oorlogse welvaartsstaat.

Er waren echter ook stemmen binnen de PPR die meer zagen in buitenparlementaire actie. Jonge afgevaardigden stelden tijdens de werkconferentie als antwoord op Van Harens betoog dat de vakbeweging sinds de oorlog in een winterslaap was gesukkeld en te weinig had gedaan om arbeiders politiek bewust te maken.²² Bas van Eynthoven van het actiecentrum Amsterdam oogstte applaus met de stelling dat 'we niet door moeten zeuren binnen de bestaande structuren'.²³ Ook Jurgens noemde niet-parlementaire uitingsvormen nodig en belangrijk.²⁴ Dat de lokale afdelingen al direct actiecentra werden genoemd duidt hier eveneens op. De bedoeling was dat die veel meer zouden doen dan rekruten aanleveren voor gemeenteraden: ze moesten actievoeren voor lokale thema's en burgers mobiliseren. Het PPR-bestuur steunde de studenten die in maart 1969 de hogeschool Tilburg bezetten dan ook van harte.²⁵ Bij de geruchtmakende bezetting van de Pedagogische Academie in Beverwijk begin 1970 deed het een verklaring uitgaan waarin stond: 'Het gaat de studenten kennelijk om twee dingen: onderwijsvernieuwing gericht op maatschappijhervorming en zeggenschap van alle betrokkenen in het werk waarvoor zij verantwoordelijk zijn. Dit zijn ook in het programma

van de radikalen punten van hoge prioriteit.' De schoolbesturen moesten zich niet 'regentesk' opstellen en interne democratie toestaan.²⁶

De bezettingen waren aanleiding voor een discussie binnen de PPR over de grenzen van buitenparlementaire actie. Toen de Amsterdamse studenten in mei 1969 het bestuursgebouw van de Gemeente Universiteit, het Maagdenhuis, bezetten, keurde medepartijoprichter Jacques Aarden hun methoden, waaronder het openbreken van kasten en het publiceren van geheime stukken, af. Het aktiecentrum Amsterdam was het hartgrondig met hem oneens; radicale acties waren wel degelijk nodig om de ondemocratische structuur van de universiteit te doorbreken. In de *Radikalen-krant* bekritiseerde Theo Balvers van het aktiecentrum Amsterdam de partijlijn ten aanzien van de Maagdenhuisbezetting. Hij ergerde zich eraan dat Aarden in de Tweede Kamer had gezegd dat het doel de middelen niet heiligt: hij vond dit tegenstrijdig, omdat Aarden in andere landen het gebruik van 'revolutionaire' middelen wel rechtvaardig vond. Hij vond dergelijke radicale acties in Nederland ook nodig, om de ondemocratische structuur van de universiteiten te doorbreken, aangezien de autoriteiten de studenten anders nooit een gelijkwaardige plek aan tafel zouden gunnen. De studenten pleegden geen lokaalvredebreuk; de autoriteiten hadden zich de lokalen onrechtmatig toeëigend en waren de werkelijke geweldplegers. Maar het dagelijks bestuur hield voet bij stuk: de PPR was geen actiegroep, maar een politieke partij. Zij diende zich te houden aan de spelregels in een democratische samenleving, die allerlei manieren bood om standpunten uit te dragen. Alleen in een 'werkelijk revolutionaire situatie' wilde het bestuur daar afstand van nemen. De situatie aan de Gemeente Universiteit Amsterdam kwam daarvoor niet in aanmerking.²⁷

Binnen de PPR kwam zo een onderscheid naar voren dat tijdens de jaren zeventig ook andere sociale bewegingen van de *New Left* zou splijten: enerzijds waren er de radikalen, die de bestaande democratische spelregels op wilden rekken ten faveure van wat zij zagen als échte democratie en revolutie. Die laatste term gebruikten ze vooral om radicale hervormingen aan te duiden. Mensen als Balvers flirtten wel met de strategie van gewelddadige revolutie, maar verder dan het openbreken van kasten ging dat toch niet. Pater Jan van Eupen van het aktiecentrum Amsterdam wilde wel toegeven dat de situatie in Nederland anders was dan die in Latijns-Amerika, waar hij gewelddadige methoden kon billijken. Maar wat volgens hem in Nederland dreigde, was een apathische aanvaarding van de rechtsorde zoals die nu eenmaal was, terwijl die rechtsorde bijdroeg aan onrecht in andere landen.²⁸

Anderzijds waren er de meer gematigde progressieven, die ook fundamentele democratisering wilden, maar geweld afwezen ten faveure van dialoog. Bestuurslid Kees Lafeber, actief in de vredesbeweging, vond bijvoorbeeld dat het verheerlijken van geweld, dat hij in de studentenacties

observeerde, alleen maar averechts werkte. De PPR moest geen 'avant-gardisme met duidelijk revolutionaire kenmerken' willen – wie dat nastreefde, ging wat hem betreft maar naar de CPN – maar intern en extern het pluralisme koesteren. Lafeber: 'Dat is geen vuig opportunisme, maar gegrondvest op de eerlijke overtuiging dat de strategie van het geweld een instinctieve afkeer oproept bij mij en bij vele anderen, én op de wetenschap dat het geweldgebruik slechts averechts werkt, de behoudende groeperingen sterker maakt en onze menselijke samenleving gevaarlijker.'²⁹

Achter een gedeeld 'radicaal' jargon ging zo in de eerste jaren een fundamenteel meningsverschil schuil over het primaat van parlementaire waarden, dat ten gunste van het gematigde standpunt werd beslist. Dat betekende overigens niet dat PPR'ers zich in de jaren zeventig gingen beperken tot parlementaire politiek, zoals al bleek uit de aanwezigheid van De Gaay Fortman bij de ENKA-fabrieken aan het begin van dit hoofdstuk. Prominente radicalen waren betrokken bij buitenparlementaire acties. In mei 1973 was Dolf Coppes, tot drie maanden daarvoor partijvoorzitter, demonstratief aanwezig bij een door burgemeester Pieter Bode verboden actie van jonge wereldwinkelaars in Veenendaal. De alternatieve 'wereldwinkels' waren een progressief initiatief om door maatschappelijk verantwoord geproduceerde goederen vorm te geven aan engagement met de derde wereld. Op het Raadhuisplein verstrekten zij rotte sinaasappels, om die demonstratief tegen een levensgrote kaart van Zuid-Afrika aan te gooien. Coppes zei zich desnoods door de politie te zullen laten wegslepen.³⁰ Hij was inderdaad aanwezig bij de actie, waarbij de politie niet ingreep.³¹

De strategie van buitenparlementaire actie en burgerlijke ongehoorzaamheid was soms nodig, maar moest geweldloos zijn en de democratische rechtsorde helpen versterken. Aan die lijn zou de PPR steeds vasthouden, ook vanaf eind jaren zeventig, toen de acties, onder andere van de Antikern-energiebeweging (AKW) steeds harder werden. Zo wijdde de partij in 1977 voor het eerst een hele paragraaf aan de democratische eisen aan burgerlijke ongehoorzaamheid. Actievoerders gingen in eerste instantie uit van wettige middelen. Wanneer dit niet het gewenste effect had, moesten ze geweldloos actievoeren, met respect voor de rechten van anderen. Hiermee zouden ze het risico van straf bewust aanvaarden, en meewerken aan arrestatie en gerechtelijke vervolging. Het PPR-programma vond wel dat als aan die voorwaarden was voldaan, vervolging achterwege zou moeten blijven.³² In 1981 breidde de programmacommissie de paragraaf over burgerlijke ongehoorzaamheid uit, want 'de situatie kan zich voordoen dat de wettelijke volksvertegenwoordigers zó slecht inspelen op de behoeften van de bevolking, dat deze haar respect verliest voor de wet en in actie komt'.³³ In 1983 benadrukte het partijbestuur nog eens de principiële keuze voor geweldloze actie: het zou 'zelf niet meer meedoen als die grens wordt overschreden', en 'actief en

intensief eraan werken dat bewegingen en parlementaire democratie niet van elkaar vervreemden.³⁴

*Meedenken, meepraten, meebeslissen:
de strijd om medezeggenschap in het bedrijfsleven (1970-1972)*

Gezien de heisa eind jaren zestig rond de studentenbezettingen zou te verwachten zijn dat de universiteiten voor de PPR in deze periode het centrale aandachtspunt waren op het punt van 'democratisering'. De bezettingen domineerden de krantenkoppen, en leidden ook binnen de partij zoals gezegd tot debat, met name over de gekozen methodes van de studenten. In deze tweede fase, vanaf begin jaren zeventig, ging de PPR zich echter veel nadrukkelijker manifesteren op het terrein van de democratisering van het bedrijfsleven. Radicalere PPR'ers wilden het bedrijfsleven volledig socialiseren naar het model van arbeiderszelfbestuur, terwijl meer gematigde partijleden meer transparantie en controle op het bedrijfsproces het belangrijkste vonden. Voor de eerste groep was doorvoering van fundamentele hervormingen op het gebied van de medezeggenschap de inzet van de regeringsdeelname. Dat verschil van inzicht kwam scherp naar voren tijdens het kabinet-Den Uyl. Toen de wet op de ondernemingsraden die dit kabinet had voorbereid in 1978 werd aangenomen, kwam deze periode langzaam ten einde.

Nederland zat eind jaren zestig midden in een fusiegolf. In allerlei bedrijven en maatschappelijke organisaties was schaalvergroting het adagium. In deze fase van hoogconjunctuur waren bedrijfssluitingen door faillissementen minder aan de orde, maar tijdens de economische crisis die zich vanaf 1973 langzaam aftekende des te meer. De vele fusies waren aanleiding voor een publiciteitsstunt van de kleine PPR-fractie in de Tweede Kamer: zij wilde een parlementaire enquête naar de grote bedrijfsfusies tussen 1964 en 1968 om vast te stellen wie de machtige figuren waren in het bedrijfsleven. De fractie maakte daarmee handig gebruik van de geruchtmakende uitspraken die Jan Mertens, leider van het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), in oktober 1968 deed. Die stelde dat pakweg tweehonderd mensen alle belangrijke beslissingen namen in het Nederlandse maatschappelijk leven.³⁵ Mertens' uitspraken leidden tot een golf van onderzoeken door journalisten en academici naar deze mysterieuze tweehonderd mensen, en naar 'de elite' in het algemeen. Het wapen van de parlementaire enquête was sinds het onderzoek naar het regeringsbeleid tijdens de Tweede Wereldoorlog, afgerond in 1956, niet meer gebruikt. De enquête kwam er niet, maar de PPR genereerde wel aandacht.

De preoccupatie met democratisering van het bedrijfsleven hield verband met het feit dat de PPR zoals gezegd in de eerste jaren naast een intellectuelenpartij ook een partij met een sterke vakbondsvleugel was. De voorzitter

van de Nederlandse Katholieke Bond van Werknemers in de Bouwnijverheid Sint Joseph, Leo Brouwer, nam bijvoorbeeld plaats in het partijbestuur. Deze kritische vakbondsmensen vonden dat met name het NKV zich veel activistischer moest opstellen. De PPR raakte hierdoor sterk gericht op inspraak en medezeggenschap binnen bedrijven, waarvoor een programcommissie werd ingesteld. Op dat moment was veel in beweging: de banden van het NKV met de KVP werden doorgesneden. NKV-voorzitter Jan Mertens wilde niet langer in het bestuur van de KVP plaatsnemen. Jurgens schreef niettemin in 1969 dat de vakbeweging nadrukkelijker moest kiezen. Zij moest de politiek hinderlijk kritisch volgen en haar leden politiek bewust maken.³⁶ Volgens Tine Jager, een van de vijf Statenleden die zich in 1968 afscheidden van de KVP, verloor het NKV leden omdat het zich had losgemaakt van zijn moederpartij, de KVP, terwijl het nog geen nieuwe had gevonden. Zij en andere partijgenoten hoopten dat de PPR deze positie kon innemen, en zo een brede arbeidersaanhang zou kunnen veroveren.³⁷ Een van de KVP-afsplitsters in de Tweede Kamer, Paul Janssen, schreef in 1969 een notitie over de 'sociaal-economische verlangens van de PPR voor de komende regeringsperiode'. Meer gelijkheid in inkomen en vermogen was voor hem een prioriteit om ook de laagstbetaalden te verheffen zonder ze te betuttelen. Huisvesting, leefmilieu, lager onderwijs, zieken-, gehandicapten- en bejaardenzorg moesten worden verbeterd om aanwijsbaar het leven van de maatschappelijke achterhoede te verbeteren. Het minimumloon moest omhoog, net als de vermogens- en erfbelasting.³⁸ Deze ideeën kwamen nog neer op een verdere uitwerking van het beleid van zogeheten 'externe democratisering', die het politieke klimaat van de eerste helft van de jaren zestig bepaalde: gematigd progressieve politici zoals KVP-minister Gerard Veldkamp vatten toen democratisering vooral op als het toegankelijk maken voor gewone Nederlanders van een toenemend aantal voorzieningen, in het kader van de opbouw van de verzorgingsstaat. Een mooi voorbeeld daarvan is de toegang tot het onderwijs, die werd versterkt via de Mammoetwet, die in 1963 werd aangenomen en in 1969 in werking trad.

De nieuwlinkse bewegingen wilden eind jaren zestig echter een radicalere stap zetten richting *interne* democratisering. Dat ging veeleer over de macht *binnen* organisaties. De studentenbezettingen zijn daar het bekendste voorbeeld van. Net zoals de studenten directe invloed binnen de universiteiten eisten, wenste de PPR directe zeggenschap in bedrijven door de bezitsverhoudingen te doorbreken: Janssens notitie stelde dat de arbeid het kapitaal moest organiseren en niet omgekeerd, want 'bezit is geen titel voor machtsuitoefening'.³⁹ Er was wat dit betreft nog een wereld te winnen. De inspraak van werknemers stond volgens de PPR nog in de kinderschoenen.⁴⁰ Zij eiste daarom een einde aan de ondemocratische structuur van bedrijven. Als overgangsmaatregel naar zelfbestuur diende medebestuur tot stand

te komen van werknemers en aandeelhouders. Samen moesten die de raad van commissarissen vormen, als hoogste beleidsorgaan in de onderneming. Als de directie maatregelen overwoog met ingrijpende consequenties voor werknemers, zoals fusies en automatisering, moest zij terstond de ondernemingsraad raadplegen. Bovendien wilde het program vermogensongelijkheid bestrijden, onder andere met behulp van winstdelingsregelingen en vermogensaanwasdeling.⁴¹ Ondernemingen moesten verplicht een ondernemingsraad hebben, en die moest echt iets te zeggen krijgen, met name over het sociale beleid en de samenstelling van de raad van commissarissen. Die moest bestaan uit deskundige mensen die het belang van de onderneming dienden; het programma wilde overigens niet dat er aparte commissarissen zouden komen namens de werknemers- en aandeelhouders, die elk 'voor hun eigen standje' op zouden komen.⁴² Die opmerking is relevant omdat zij laat zien dat de PPR het naoorlogse harmoniemodel niet simpelweg wilde vervangen door een conflictmodel. Volgens de programcommissie moest democratisering de werknemer in staat stellen 'zich met zijn beste krachten en hoedanigheden, in het bijzonder ook met een groot verantwoordelijkheidsbesef, en in een goede geest van samenwerking voor deze onderneming in te zetten.'⁴³

In juli 1969 schreef PPR-bestuurslid Pier van Gorkum onder de titel 'Mee-denken, meepraten, meebeslissen' dat de PPR het komende jaar extra aandacht zou gaan besteden aan fusies en bedrijfssluitingen. Via acties en demonstratieve bijeenkomsten moesten politieke vernieuwers en vakbonden arbeiders ervan bewust maken dat de werknemers de verkiezingen beslissen.⁴⁴ Van Gorkum was een kleurrijk figuur. De gepromoveerde socioloog was docent aan de sociale academie De Horst en een spin in het web van het actiemilieu. Afkomstig uit een gereformeerd nest, werd hij actief in het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV): 'Het leek me logischer dat je de strijd voor recht en gelijke kansen aan het Evangelie koppelde. Dat optreden van Christus, dat sprak me geweldig aan.'⁴⁵ Hij richtte met anderen de Werkgroep voor een Maatschappijkritische Vakbeweging op, die de vakbonden wilde radicaliseren. Binnen de PPR ontwikkelde Van Gorkum zich begin jaren zeventig met Dolf Coppes tot de voorman van de radicalere stroming. De vele fusies en bedrijfssluitingen eind jaren zestig achtte Van Gorkum kenmerkend voor de machteloosheid die achter 'meedenken, meepraten, meebeslissen' schuilging. Meer dan aan de universiteiten bleek daar 'hoe weinig volwassen burgers in Nederland nog te vertellen' hadden over zaken die hen direct raakten. Medezeggenschap stond overal, van kerken, scholen, politiek, bedrijven tot het leger, in het middelpunt van de belangstelling, maar als het ging om concreet medebeslissingsrecht lag het anders. Meepraten, constateerde hij cynisch, vonden de machthebbers prima. Niemand was immers verplicht te luisteren. Zolang het maar niet ontaardde in tegenspreken:

inspraak moest 'constructief' zijn. Mensen konden intussen zomaar worden ontslagen, aldus Van Gorkum, ondanks de ondernemingsraden, die ze in naam 'medezeggenschap' gaven.⁴⁶

Bij bedrijfssluitingen was medezeggenschap nodig over wat, waar en hoe te sluiten, over omscholing en herscholing, bedrijfsplanning en vervangende werkgelegenheid. Het kweken van politiek bewuste en zelfstandig handelende Nederlandse staatsburgers begon bij het alledaagse arbeidsleven.⁴⁷ PPR'ers als Van Gorkum en Janssen stond daarom de vorming van een fabrieksraad voor ogen. Met deze roep om 'arbeiderszelfbestuur' sloot de PPR zich aan bij een internationale trend. De studentenopstand in Frankrijk van mei 1968 was mede een succes omdat hij gekoppeld werd aan een staking van fabrieksarbeiders, die *autogestion* eisten, 'zelfbeheer'. Die idee van arbeiderszelfbestuur was in de jaren zeventig enorm populair in progressieve kringen. De Franse aanhangers van *autogestion* lieten zich daarbij inspireren door hét model voor arbeiderszelfbestuur voor progressieve politici en intellectuelen: Joegoslavië, waar Tito (1892-1980) leiding gaf aan een eigenzinnige vorm van communisme, onafhankelijk van Moskou. Joegoslavische fabrieken kenden, althans op papier, sinds 1948 een verregaande vorm van arbeiderszelfbestuur (*samoupravljanje*).⁴⁸

Het is niet verwonderlijk dat het Joegoslavische model aftrek vond in een partij die 'radikaal' in de naam voerde. Toch vond bijvoorbeeld Van Haren het geen goed idee om, net nu de PPR tot een akkoord moest komen met de PvdA, nóg radicalere ideeën op tafel te leggen. Bovendien: hoe geweldig werkte het geroemde Joegoslavische systeem nu echt? De invoering daarvan was pas mogelijk geworden nadat alle productiemiddelen waren genationaliseerd. De PPR wilde kapitaal en arbeid juist gelijkwaardig aan elkaar maken – en dan hielp het niet om er bij voorbaat van uit te gaan dat dit onmogelijk was, zoals in het Joegoslavische model.⁴⁹ Volgens Janssen betekende arbeiderszelfbestuur ook nadrukkelijk iets anders dan nationalisering. Ophoping van kapitaal bij de staat vond hij even verwerpelijk als opstapeling van vermogen bij privépersonen. Veeleer wilde hij zo veel mogelijk mensen van onderop iets beslissends te zeggen geven over de bestemming van het kapitaal.⁵⁰ In het Progressief Akkoord, dat de PPR in 1969 sloot met de PvdA en de PSP, propageerden de radicalen ook geen grootscheepse nationalisering, wel medebeslissingsrecht van werknemers, vermogensaanwasdeling, spaarloon, investeringsloon en vormen van gemeenschappelijk bezit binnen de onderneming. Medebeslissingsrecht moest voorkomen dat 'de macht weer op andere plukjes komt te zitten en daar nieuwe elites kweekt'.⁵¹

De PPR zag hervorming van de ondernemingsraden als een belangrijk middel om arbeiderszelfbestuur te realiseren. In 1970 kwam het centrum-rechtse kabinet-De Jong met een ontwerp voor een nieuwe wet op de ondernemingsraden. De bestaande wet uit 1950 was kenmerkend voor het

paternalistische harmoniemodel van de wederopbouw, en voor de corporatistische denkbeelden van de confessionele partijen. Zij bepaalde dat de bedrijfsleider de ondernemingsraad voorzat; de raad had daarnaast niet meer dan adviserende bevoegdheden. In veel bedrijven was er niet eens een ondernemingsraad.⁵² Paul Janssen kraakte het wetsvoorstel van het kabinet. Dat kwam niet eens in de buurt van werkelijke democratisering. De opstellers bleven volgens hem steken in de 'grijze modder van hun onwil om tot werkelijke democratische verhoudingen in de ondernemingen te komen', terwijl de wet uit 1950 toch aan grondige herziening toe was.

De nieuwe wet probeerde weliswaar om de ondernemingsraad om te vormen van een bevoogdend orgaan, veelal voorgezeten door de bedrijfsleider, tot een orgaan waarin werknemers ook voor hun belangen op konden komen, maar de PPR wilde veel meer: ze wilde dat de gekozenen onafhankelijk zouden kunnen opereren. Deze moesten daarnaast wezenlijke invloed krijgen op de gang van zaken in het bedrijf, niet alleen op spaarregelingen, maar ook op salarissen en bijscholing. De partij wilde ook dat de ondernemingsraad zijn fiat zou moeten geven bij fusies, sluitingen en reorganisaties. Toch achtte Janssen op dat moment een volledig instemmingsrecht, net zomin als het voorstel van D66 van een zelfstandige personeelsraad met uitsluitend gekozen leden, realistisch. D66 wilde een duidelijk dualistische verhouding tussen bedrijfsleiding en personeel, naar analogie van het beeld dat deze partij koesterde van de ideale parlementaire democratie: een heldere tegenstelling tussen regeringscoalitie en oppositie. Janssen streefde net als D66 arbeiderszelfbestuur na, maar hij zag niet in waarom er een tegenstelling tussen bestuurders en bestuurden moest worden gecreëerd.⁵³ De wijziging van de wet op de ondernemingsraden van 1970 vond Janssen kortom beter dan helemaal niets. Hij toonde zich de pragmatische vakbondsman door toch voor te stemmen.

Het partijbestuur sprak zich evenwel uit tegen het wetsvoorstel van het kabinet-De Jong. Dit voorstel volgde het advies van de vakcentrales namelijk niet op om de ondernemingsraad de helft van de commissarissen te laten kiezen. Het bestuur wilde uitbreiding van de beslissingsbevoegdheid tot het hele personeelsbeleid.⁵⁴ Er ontstond een progressieve agenda om tot een radicaal gedemocratiseerde ondernemingsraad te komen. Een radicale stroming binnen de PPR propageerde een zo democratisch en horizontaal mogelijke bedrijfsordening als een doel op zich.⁵⁵ Zowel in het verkiezingsprogramma voor 1971 als in het Progressief Akkoord (samen met PSP en PvdA) eiste de PPR experimenten met arbeiderszelfbestuur, medebeslissingsrecht inzake bedrijfssluitingen, reorganisaties en fusies, en het kiezen door werknemers van de helft van de commissarissen.⁵⁶ In het Progressief Akkoord werd daarnaast de wens opgenomen van de vorming van een permanent college van

onderzoek naar de concentratie van economische macht door bedrijfsfusies. Dit college zou dergelijke fusies moeten kunnen verbieden.⁵⁷

De voorvechters van deze radicale agenda vonden gematigder mensen als Ivo van Haren tegenover zich. Op een werkcongres in 1970 gaf hij aan met hun versie van arbeiderszelfbestuur weinig te kunnen beginnen. Het partijcongres wilde misschien die kant op, maar de door hem voorgezeten programcommissie democratisering bedrijfsleven had daar niet op aangedrongen. Zeker, de huidige situatie ging te veel uit van het kapitaal. Een autonome ondernemingsraad moest volgens Van Haren evenveel macht krijgen als de ondernemer en aandeelhouders. Maar al te revolutionair moest men dit niet door willen voeren, en zeker bestaande individuele rechten niet afnemen. Hij had heel radicale ideeën, maar zei wel te hebben geleerd dat men die niet realiseert door 'erop af te hollen'. Nederlanders waren misschien toch gewoon een klootjesvolk, geen land van revolutionairen. Als 'Radikaal' ging betekenen 'alles meteen of helemaal niets', konden ze zich beter 'Politieke Partij Ridikulen' gaan noemen.⁵⁸

Ten opzichte van de radicalere stroming bevond Van Haren zich inmiddels in de minderheid. Het ideaal van arbeiderszelfbestuur was voor veel PPR'ers aantrekkelijk als een manier om handen en voeten te geven aan de gewenste drastische maatschappijhervorming. Wanneer gewone mensen controle kregen over de economie, gaf dat ze meer grip op hun eigen leven, en de mogelijkheid om het bedrijfsleven bij te sturen in de richting van meer maatschappelijke verantwoordelijkheid, zowel in Nederland als daarbuiten.

*'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg':
Zuid-Amerika als model voor een derde weg*

Rond de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 vonden er grote veranderingen plaats in de PPR. De partij verbreedde haar profiel en kreeg in Bas de Gaay Fortman een charismatische voorman. Zij ging de eigen identiteit meer benadrukken ten opzichte van KVP en PvdA. De leden van het eerste uur die afkomstig waren uit de katholieke vakbeweging trokken zich steeds meer terug, mede omdat ze vonden dat de partij te veel geëkaapt werd door de idealistische, hoogopgeleide figuren die historicus Fred van Ginneken treffend aanduidt als de 'rietsuikervleugel', die internationale solidariteit en engagement met de derde wereld vooropstelde. Terwijl de PPR in de retoriek christelijke arbeiders probeerde aan te spreken, was zij in de praktijk een intellectuele voorhoedepartij geworden. Media en kiezers associeerden de PPR met buitenparlementaire actie. Dat paste bij de leden, die 'priester, dominee, maatschappelijk werker, leraar, vormingsleider, wetenschappelijk medewerker, student of journalist' waren.⁵⁹ De geleidelijke verwijdering van

de vakbeweging betekende echter niet dat het engagement van de PPR met democratisering in het bedrijfsleven afnam. Het kwam er vooral op neer dat de gematigder vakbondsleden minder dominant werden dan mensen als de maatschappijkritische vakbondsman Van Gorkum, die ook buitenparlementaire actie propageerde.⁶⁰

De Kamerverkiezingen liepen voor de PPR uit op een teleurstelling. De partij liep op een haar na een derde zetel mis. Partijideoloog Michel van Hulten constateerde dat het losweken van christelijke arbeiders van de confessionele partijen niet werkte: die stroomden namelijk direct door naar de PvdA en de VVD. De PPR moest accepteren dat ze niet een enorme electorale machine was, maar een intellectuele voorhoedepartij die Nederland bewust wilde maken van nationale en internationale solidariteit. De PPR moest ervoor zorgen dat de eventuele Progressieve Volkspartij, die uit de progressieve samenwerking met de PvdA en D66 voort zou kunnen komen, niet een gezapige 'net links van het midden'-club werd, maar structurele democratisering, vredespolitiek en gelijke mogelijkheden nastreefde. Ook voor Van Hulten bleef democratisering dus belangrijk. Kernvraag voor hem daarbij was:

'Wie profiteert er eigenlijk van een bepaalde politiek en wie betaalt ervoor?' Worden hierdoor machts- en geweldsstructuren in stand gehouden of wordt er een ontwikkeling door op gang gebracht die steeds meer iedere mens centraal weet te stellen, ieder steeds meer de kans weet te geven volwaardig mens te zijn en mee te beslissen over zichzelf en over zijn wereld?⁶¹

Het engagement binnen de PPR met de derde wereld werd sterk gevoed door de verkiezing van Bas de Gaay Fortman tot lijsttrekker en daarmee tot partijleider, die de economische democratie, net als vrede en milieu, nadrukkelijk in een internationaal licht plaatste. De Gaay Fortman had scherpe kritiek op de internationale economische macht van het Westen, en had democratisering hoog in het vaandel staan. De PPR had tot taak economische macht aan de kaak te stellen, waar die zich ook manifesteerde. Ontwikkelingslanden moesten controle over hun eigen grondstoffen krijgen.⁶² Naast werkgroepen voor vrede, milieu, volksgezondheid, landbouw en ontwikkelingshulp werd er ook een voor economie ingericht, 'omdat in het beleid van de PPR het doorzien van en het strijden tegen de economische machtsstructuren een centrale plaats zal innemen.'⁶³

Daarnaast kreeg de PPR na de verkiezingen van 1971 een nieuwe, energieke partijvoorzitter in de persoon van Dolf Coppes. Deze had sterke banden met de vakbeweging in Zuid-Amerika en voelde zich sterk betrokken bij de radicale strijd van met name de Confederacion Latino-americana Sindical Cristiana (CLASC), de federatie van christelijke vakbonden in

Latijns-Amerika. Daar haalde hij inspiratie vandaan voor de agenda van democratisering en arbeiderszelfbestuur. Coppes benadrukte net als De Gaay Fortman de samenhang tussen nationale en internationale solidariteit. Al sinds 1968 engageerden hij en andere PPR'ers zich al sterk met de studentenbeweging in Mexico, die rond de organisatie van de Olympische Spelen met grof geweld werd neergeslagen. Coppes knoopte samen met onder anderen partijleden Gerard van Pijkeren en Wouter van Dam banden aan met de CLASC. Ze zetten een Nederlandse afdeling op, die geld inzamelde voor de CLASC in Zuid-Amerika en het werk van de CLASC meer bekendheid wilde geven. Het ging CLASC NL om solidariteit met hen die het veel minder hadden, om 'georganiseerd op te trekken tegen de kleine groepen met de nauwelijks te doorbreken macht'. Controle op de overgemaakte gelden vonden ze paternalistisch.⁶⁴

Het is goed te begrijpen dat PPR'ers verwantschap zagen met de CLASC. Net zoals de PPR sinds haar oprichting geen confessionele partij meer wilde zijn, schrapte de CLASC in 1972 het woord 'christelijk' om associatie met de kerken te vermijden. De Central Latino-american de Trabajadores (CLAT) had vanaf toen aangesloten vakbonden in bijna alle Zuid-Amerikaanse landen. In Haïti steunden deze de guerrillastrijd, in Chili waren ze legaal. De charismatische leider van de CLAT was de Argentijn Emilio Máspero (1927-2000), een bekend supporter was de Braziliaanse aartsbisschop Dom Hélder Câmara (1909-1999), een zogeheten bevrijdingstheoloog, die streefde naar sociale en economische gerechtigheid. De CLAT wilde net als de PPR structurele hervormingen om een einde te maken aan onderdrukking en uitbuiting. Zij wees daarbij zowel het Amerikaans imperialisme als het Sovjet-communisme af. Ze wilde onafhankelijk daarvan een eigen modelmaatschappij verwezenlijken: een 'derde weg'. Ook haar methoden sloten aan bij die van de PPR: materiaal verspreiden om het bewustwordingsproces op gang te brengen, onderwijs, vorming en politieke druk, bijvoorbeeld door kritiek op paus Paulus VI.

Coppes gaf het voorzitterschap van CLAT NL 'met pijn in het hart' op toen hij partijvoorzitter werd.⁶⁵ In 1972 schreef hij het discussiestuk 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg', dat sterk door Máspero was geïnspireerd. Hij bekritiseerde daarin de economische orde, die door haar obsessie met nuttigheid, productiviteit en efficiency het milieu verontreinigde en menswaardig leven onmogelijk maakte. In deze kapitalistische 'wanorde' bleef de werknemer een ondergeschikte, een 'kostenfaktor in het maken van winst voor de eigenaars van de produktiemiddelen. De verworven inspraak handelt slechts over arbeidsomstandigheden en loon.'⁶⁶ Het westerse kapitalisme paaide werknemers met consumptie en arbeidsvoorwaarden, waardoor die geen echte beschikkingsmacht meer claimden. Nog veel erger was

het evenwel in de derde wereld, waar werknemers noch welvaart noch macht hebben.

De PPR wilde volgens de inmiddels uitgetreden priester Coppes 'in discussie en verkondiging' – let op de religieuze terminologie – getuigen van de noodzaak van een derde weg tussen kapitalisme en communisme. CLAT was hét voorbeeld van een 'niet Amerikaans of Russies geïnfiltreerde organisatie'; Coppes zag de congresrede van zijn held Máspero uit 1971 als een blauwdruk om 'uitbuiting, armoede, milieubedreiging, konsumptieroes, de arbeidsonvreugde' aan te pakken. Centrale economische planning moest gepaard gaan met arbeiderszelfbestuur in ondernemingen en bedrijfstakken. Die ondernemingen moesten via de volksvertegenwoordiging de regering opdragen ordening aan te brengen middels een planeconomie: ondernemingen waren daaraan ondergeschikt, en op privéwinst gerichte banken verboden. Coppes' visie voorzag zo in een drastische socialisering: 'Eigendom van de onderneming berust bij de ondernemingsgemeenschap, en vervalt bij het ontbinden van die gemeenschap aan de nationale gemeenschap.' Deze arbeidsgemeenschap garandeerde iedere werker maximale bestaanszekerheid. Dit betekende echter geen communistische heilstaat; het privébezit van arbeiders bleef onaangetast. Dat leverde een spagaat op, zo realiseerde Coppes zich. 'Van de individuele mens zal deze spanning tussen gerichtheid op de gemeenschap enerzijds en eigen vrijheid anderzijds een sterke mentaliteitsverandering vergen, die vooral in onderwijs en vorming moet worden bereikt.' Coppes zag al met al een 'blauwdruk' om het kapitalisme te ondergraven, zónder in staatsdirigisme te vervallen – een vanaf de basis opgebouwde radendemocratie.⁶⁷

Cuba en Chili lieten volgens Coppes zien wat er gebeurde als een maatschappelijke omwenteling 'respektievelijk met geweld en via demokratiese verkiezingen' onvoldoende steun had onder het volk. Dat eindigde in een reactionair bloedbad. Máspero wilde in Zuid-Amerika door onderwijs en bewustwording een volksbeweging scheppen die nog veel groter was dan de vijf miljoen leden van de CLAT. Tegen de tijd dat die brede 'volkskracht' er wel zou zijn, achtte Máspero geweld in principe toegestaan om zich te bevrijden van de onderdrukker. Coppes vond kritiek daarop hypocriet, gezien de westerse neokoloniale onderdrukking. Samenwerking met dit soort volksen bevrijdingsbewegingen was niet meer dan vanzelfsprekend. Anderzijds benadrukte hij dat de PPR alleen die bewegingen kon steunen die, zoals de CLAT, in principe de geweldloze weg van de bewustwording wilden gaan. Het is niet moeilijk te zien wat Coppes in de visie van Máspero aansprak: het was een werkelijk radicale visie, die tegelijk uitging van een voorhoede die vooral bewustwording predikte en zelf niet de gewapende strijd opnam.

Coppes' stuk werd op het PPR-congres in 1972 met brede instemming ontvangen. Eduardo Gramilo van CLAT was daar ook aanwezig. Hij betoogde

omstandig dat zijn mensen wel gedwongen waren tot een revolutie tegen de kleine bezittende klasse. Henk van Zuthem, socioloog en lid van de ARP, was gevraagd om op het congres zijn licht te laten schijnen over de economische democratisering. Hij provoceerde zijn gehoor door te wijzen op de grote spanning tussen centrale overheidsplanning en de decentralisatie die nodig was voor democratisering. Arbeiderszelfbestuur vond hij sympathiek, maar zouden de arbeidersraden noodzakelijk betere besluiten nemen? De ervaringen in Joegoslavië op dit punt waren weinig hoopgevend. Die arbeiders moesten ook niet worden opgehemeld. Weinig wees erop dat die bereid waren om kritisch na te denken over de maatschappelijke gevolgen van hun industriële productie en consumptie. In een felle discussie over de dreigende massaontslagen bij AKZO, waar in september de bedrijfsbezetting van de ENKA plaats zou vinden, stelde Van Zuthem dat arbeiders niet alleen in hun eigen werkgelegenheid geïnteresseerd moesten zijn. Opvallend genoeg vond Van Hulten ook dat het niet primair ging over wie het bezit in handen had, maar of er een goede controle was op de macht, waarmee hij aangaf in de discussie over arbeiderszelfbestuur minder ver te gaan dan Coppes en Van Gorkum.⁶⁸

Het radicale denken over democratisering in deze fase sloeg neer in het stembusakkoord *Keerpunt 1972*, waar de PPR met PvdA en D66 aan meedeed. De progressieve drie stelden daarin de eis van meer gelijkheid en doorbreking van de 'allesbeheersende materiële en bezitsmoraal'.⁶⁹ Zo zouden mensen zeggenschap over hun toekomst krijgen, en ruimte voor zelfontplooiing en creativiteit. *Keerpunt* wilde bijvoorbeeld een gekozen formateur, meer ondersteuning voor het parlement, afschaffing van de Eerste Kamer, en ruimte voor burgers om initiatiefwetsvoorstellen in te dienen. *Keerpunt* deed drastische voorstellen voor democratisering in bedrijven, zoals het verbieden van fusies om conglomeraten en kartels tegen te gaan. Grotere bedrijven (niet nader werd gespecificeerd hoe groot) moesten een parlementaire commissaris krijgen. Het wilde af van besloten vennootschappen met meer dan vijftig werknemers. Volledig gekozen ondernemingsraden zouden alle schriftelijke stukken mogen inzien en stemmen over ingrijpende besluiten zoals fusie, sluiting, benoemingen, investeringen en personeelsbeleid, met mogelijkheid van beroep. Het PPR-bestuur voegde hier zelf aan toe dat ondernemingen moesten bijdragen aan een fonds om vervangende werkgelegenheid of omscholing te betalen.⁷⁰ In een discussie binnen de afdelingen werd nog eens duidelijk waarom bedrijfssluitingen zo'n belangrijk thema waren voor de PPR: 'Daar worden we met de neus gedrukt op onmacht, zowel van de werknemers van de bedrijven als van de bedrijven als geheel', en hier blijkt maar weer dat er 'een grote angst bestaat voor werkloosheid, vooral door de materiële en geestelijke gevolgen die in onze maatschappelijke orde aan het werkloos zijn vast zitten'.⁷¹

Echte zeggenschap: naar een radicalere wet op de ondernemingsraden (1973-1977)

Na de grote overwinning van de PPR bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 trad de partij, na lange onderhandelingen met PvdA, D66, KVP en ARP, toe tot het kabinet-Den Uyl. In dit kabinet zette de PPR onder andere in op een vervanging van de door het kabinet-De Jong ingevoerde wet op de ondernemingsraden door een radicalere versie, die arbeiders meer echte zeggenschap zou geven binnen de onderneming, door een zelfstandige ondernemingsraad en de mogelijkheid om commissarissen te benoemen. De PPR-fractie wilde dit niet tot breekpunt maken, wat in 1975 leidde tot de uittocht van een ongeduldige fractie uit de partij. Mede doordat de PPR de druk op de ketel hield, kwam minister van Sociale Zaken Jaap Boersma (ARP) wel met een wetsvoorstel, dat uiteindelijk in 1978 door het centrumrechtse kabinet-Van Agt zou worden doorgevoerd. Daarmee kwam de fase waarin arbeiderszelfbestuur centraal stond in het PPR-streven naar democratisering gaandeweg ten einde.

De Gaay Fortman noemde in februari 1973 in zijn congresrede de democratisering in bedrijven als eerste programmapunt, voor vrede, milieu en het recht van ieder individu op welzijn. De nieuwe fractie in de Tweede Kamer ging er gelijk mee aan de slag. Pier van Gorkum pleegde een interpellatie over de besloten vennootschapsvorm en over het misbruik dat AKZO volgens hem daarvan had gemaakt om personeel te kunnen ontslaan.⁷² PPR, PvdA en D66 traden toe tot het kabinet-Den Uyl, dat daarnaast uit ministers van de ARP en KVP bestond. Voor de progressieve drie waren de ondernemingsraden daarbinnen een belangrijk element in hun streven naar de democratische spreiding van kennis, inkomen en *macht*.

Pier van Gorkum werd als Kamerlid het uithangbord van de radicale maatschappijkritische lijn, gesteund door bestuursleden als Leo van den Berg, die in de *Radikalen-krant* schreef dat de derde wereld niet bestond: die was net zo goed hier in Nederland. Arbeiders werden 'medewerkers' genoemd, maar nog steeds onderdrukt. Democratisering vond hij een doel op zich; de PPR moest 'socialisties' zijn.⁷³ Van Gorkum zette zijn ideeën in 1973 op het programcongres uiteen. De democratisering van bedrijven ging voor alles. Daar werden de wezenlijke beslissingen genomen voor het leven van mensen. Ondernemingen werden steeds groter en internationaler. Ze waren gewetenloos, en bekommerden zich niet 'om menselijk leed en sociale gerechtigheid'. Vrede, welzijn, milieu en de derde wereld bleven onoplosbare problemen, zolang de gemeenschap niet beschikte over grondstoffen, energie, arbeid en kapitaal. Daarvoor was meer nodig dan een mentaliteitsverandering; er moesten structurele hervormingen komen. Van Gorkum wilde onder andere een parlementaire enquête naar de '200 van Mertens', en

afschaffing van de Sociaal-Economische Raad (SER): in plaats van het harmoniemodel te volgen, moesten vakbonden eigen standpunten innemen. De ondernemingsraad (or) moest zelfstandig zijn en de helft van de commissarissen aanstellen.⁷⁴ Van Gorkum kreeg een speciale fractieassistent, Jaap Roëll, om een informatiebureau voor ondernemingsraden op te richten. Dat ondersteunde or-leden en trachtte ze tegelijk politiek bewust te maken.⁷⁵

Tijdens de kabinetsformatie bracht de PPR de wens tot herziening van de wet van 1971 in.⁷⁶ De KVP en een groot deel van de ARP hadden echter helemaal geen behoefte aan hervorming van de ondernemingsraden. Ze wilden geen afstand doen van het corporatistische ideaal van de gezamenlijke vergadering met de bedrijfsleider, en waren doodsbang dat een dualistische structuur polarisatie en conflict de bedrijven in zou brengen, en ze gruwden van arbeiderszelfbestuur. Een minderheidsnota uit 1968 van de jonge ondernemer Ruud Lubbers biedt een goed beeld van de denkwijze van de KVP. Lubbers voelde zich aanvankelijk aangetrokken tot de radicalen. Hij ondertekende het 'Manifest van KVP-radicalen' in 1967, dat onder andere meer inspraak voor werknemers eiste.⁷⁷ Lubbers ging uiteindelijk niet mee met de afsplitsing die tot de oprichting van de PPR zou leiden, maar nam wel plaats in de commissie democratisering bedrijfsleven van de PPR, om daarbinnen zijn invloed te doen gelden. Daarin keerde hij zich tegen beslismacht voor ondernemingsraden, want 'democratisering schiet haar doel voorbij als de vertegenwoordigende lichamen teveel verzelfstandigd zijn'. Een zelfstandige ondernemingsraad vond hij vreselijk, want 'niets werkt zo fnuikend voor de democratiseringsgedachte als het verworden van democratisch geachte organen tot frustrerende machtsinstituten'. Men moest werknemers geen irreëel beeld voorschotelen van wat er in de huidige economische orde kon. Het idee om de bedrijfsleider zijn rol als hoofd van de ondernemingsraad af te nemen zag Lubbers als een 'motie van wantrouwen' richting ondernemers. Een speciaal door de werknemers aangesteld lid van de raad van commissarissen introduceerde evenzo alleen maar belangentegenstellingen. Je moest ondernemers proberen te 'winnen voor wat nodig was', in plaats van ze 'kalt te stellen'.⁷⁸

Een veel grotere afstand tot Van Gorkums ideeën is niet denkbaar. De KVP- en ARP-bewindspersonen in het te vormen kabinet wilden niet verder gaan dan verruiming van de bevoegdheden, terwijl in *Keerpunt 1972* nadrukkelijk de wens van een volledig zelfstandige, door het personeel gekozen ondernemingsraad stond.⁷⁹ In de formatie werd als compromis besloten eerst een advies te vragen bij de SER. Van Gorkum zei in zijn fractie dat dit neerkwam op een blokkade van zijn agenda: 'Als aan democratisering van het bedrijfsleven niets gebeurt in deze periode doe ik niet mee, aangezien daarmee de grondslag voor het kabinet ontvalt.' Tot ergernis van zijn fractiegenoten zei hij al tijdens de formatie zich niet gebonden te voelen aan de onderhandelingen. De PPR-fractie eiste in ieder geval dat minister van

Sociale Zaken Jaap Boersma met een voorontwerp kwam. Voor Van Gorkum en Coppes was 'dit geen punt zoals alle andere', al zei De Gaay Fortman dat harde garanties niet konden worden gegeven, zolang de confessionelen maar geen blokkades opwierpen. De fractie concludeerde ietwat raadselachtig dat 'voor Van Gorkum het moment om het kabinet te laten vallen eerder aan zou breken dan voor anderen'.⁸⁰

Van Gorkum wilde eigenlijk dat Den Uyl in de regeringsverklaring een wetswijziging aan zou kondigen. In ieder geval wilde hij onderhandse garanties van Boersma. Maar de premier beperkte zich in de regeringsverklaring tot het vragen van een SER-advies. KVP-fractievoorzitter Frans Andriessen, minister van Justitie Dries van Agt en minister van Economische Zaken Lubbers vonden een wetswijziging niet urgent: de inkt van de gewijzigde wet van 1971 was amper droog. Den Uyl wilde de helft van de commissarissen laten kiezen door de ondernemingsraad. In een terugblik noemde Van Agt de ondernemingsraden daarom van meet af aan omstreden.⁸¹ Binnen de SER ontstond net zo'n impasse. De werkgevers wilden eigenlijk geen aanpassingen. De SER talmde daarom met zijn advies, mede omdat de vakbeweging maar niet tot een eensgezind standpunt kwam. Anders dan de spoedig tot Federatie Nederlandse Vakvereniging (FNV) fusierende NVV en NKV wilde het CNV niet dat de ondernemingsraad tegenover de bedrijfsleiding kwam te staan.⁸² Coppes en Van Gorkum zagen het vooraf vragen van een SER-advies als een vertragingstactiek, hoewel De Gaay Fortman ze erop wees dat zo'n advies sowieso verplicht was. Op 17 oktober 1975 kwam de SER uiteindelijk met een totaal verdeeld advies.

Een essentieel punt in Van Gorkums 'democratische' ondernemingsraad was dat die ook commissarissen aan zou stellen: hij moest mede het bestuur vormen en meer doen dan alleen controleren. Tot ongenoegen van Coppes en Van Gorkum had Boersma al laten weten dat hij dat niet zag zitten; dit was exact het punt dat anathema was voor de confessionelen. Van Gorkum zei in februari 1975 tegen de pers dat er voor mei een plan moest liggen en dat er anders een kabinetscrisis kwam. Überhaupt was het kabinet-Den Uyl naar zijn mening een conservatieve deceptie, waar maar beter de stekker uit kon: 'We hebben het geprobeerd, maar het loont niet meer.'⁸³ Dit leidde tot een enorme ruzie met de rest van de fractie, die 'volstrekt afstand' nam van zijn woorden. Eind maart riep Van Gorkum opnieuw dat de PPR vervroegde verkiezingen wilde.⁸⁴ Minister Boersma wees de PPR haar plek: als ze uit het kabinet trad vond hij dat geen ramp, waarschijnlijk omdat de partij numeriek niet nodig was voor een Kamermeerderheid.⁸⁵ Op 10 april 1975 zei Boersma in de komende jaren 'nog geen ingrijpende veranderingen in de zeggenschapsverhoudingen in het bedrijfsleven' te verwachten. Daarmee viel voor Van Gorkum alles in duigen. 'Na twee jaar parlementair touwtrekken over vertragingen in de SER (...) weten we nu waar we aan toe zijn. De

afspraken in de kabinetsformatie krijgen geen reële inhoud; werknemers zullen de komende jaren ook weer voor voldongen feiten staan.' Hij eiste dat de PPR een kabinetscrisis zou forceren, omdat zij de hervorming van de ondernemingsraden volgens Van Gorkum in de formatie als breekpunt had geformuleerd.⁸⁶ Hoewel De Gaay Fortman zei dat de sfeer tussen progressieven enerzijds en de KVP- en ARP-bewindslieden anderzijds inmiddels wel bedorven was, vonden hij en zijn collega's in de Kamer een breuk met het kabinet niet wenselijk.⁸⁷

Zes van de achttien leden van het partijbestuur steunden Van Gorkum. Het PPR-congres liet zich op 31 mei in Nijmegen door De Gaay Fortman overtuigen dat kabinetsdeelname nut had: de PPR had toch haar zin gekregen in kwesties zoals de Oosterschelde, het uitgraven van de Dollard, het afzien van meer kerncentrales. Bovendien had het gehoor gegeven aan een ander punt van Van Gorkum: vroegpensioenen voor ambtenaren als maatregel tegen de oplopende werkloosheid.⁸⁸ Slechts 192 van de 796 congresafgevaardigden steunden Van Gorkum; de journalist Henk Hofland constateerde daarom in *NRC Handelsblad* dat de PPR best een normale partij was geworden: 'Macht en bestuursverantwoordelijkheid laten geen sterveling onberoerd.'⁸⁹ Van Gorkum wilde zich vervolgens niet meer met het Haagse 'gepriegel' bezighouden. Hij zei dat het partijbestuur hem had verzocht om als 'buitenparlementair parlementariër' aan te blijven om acties aan de basis te organiseren. Hij doopte zijn huis in Zeist 'Het Alternatief'.⁹⁰ Zijn fractiegenoten vonden de situatie waarin hij alleen voor stemmingen naar Den Haag kwam onwenselijk. Hij mocht wel een initiatiefwet voor invloed van werknemers op de raad van commissarissen voorbereiden.⁹¹ Eind juni leidden de wederzijdse irritaties toch tot het einde van zijn Kamerlidmaatschap.⁹² 'Toen de fractie besloot wel voor de Oosterschelde, maar niet voor de ondernemingsraden een kabinetscrisis te riskeren, heb ik gemeend daaruit de consequenties te moeten trekken,' schreef Van Gorkum aan Kamervoorzitter Anne Vondeling.⁹³

De pers kon zo al maanden meegenieten van de stammenstrijd in de PPR, die nu in een moddergevecht onttaardde. Jurgens schreef zijn frustraties over Van Gorkum van zich af: toen de partij het moeilijk had na de teleurstellende Tweede Kamerverkiezingen van 1971, had die volgens hem gepleit voor opheffing en hielp hij niet om het latere succes mogelijk te maken. 'Nu laat hij zijn makkers opnieuw tussentijds in de steek.'⁹⁴ Van Gorkum sloeg terug door te stellen dat de PPR afstand moest nemen van de ondemocratische procedure bij de benoeming van Jurgens tot voorzitter van de NOS door zijn partijgenoot, de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk Harry van Doorn. Spoedig ontwikkelde die procedure zich tot een affaire en tot onderwerp van een Kamerdebat.⁹⁵ Vervolgens begon Van Gorkum zich tot kwelgeest van zijn voormalige collega's te ontwikkelen. Hij voerde actie tegen fractie en partijbestuur door aktiecentra af te lopen, waar hij betoogde

dat de PPR ongeloofwaardig werd en zich te veel aan de macht vastklampte. Bij iedere kwestie nam hij een radicaler standpunt in, bijvoorbeeld inzake Zuid-Afrika.⁹⁶ In deze fase maakte de PPR een stuurloze indruk, nu De Gaay Fortman ook nog eens tijdelijk afwezig was.

Van Gorkum bleek een te radicale Radikaal.⁹⁷ Hij had kunnen weten dat hij zijn fractiegenoten niet mee zou krijgen in zijn alles-of-nietsbenadering: het sociaaleconomische was niet de enige hoeksteen van het kabinet, zo zei Henk Waltmans al tijdens de formatie.⁹⁸ Door op haar strepen te staan inzake de Oosterschelde in 1974 had de PPR haar troef als kleine regeringspartij uitgespeeld. Zij kon zich niet nog een keer crisis veroorloven over de ondernemingsraden. Als kleine groene partij had zij bij de Oosterscheldekwestie laten zien als regeringspartij iets te kunnen bereiken. Gezien de hoogspanning in het kabinet schatten De Gaay Fortman en anderen waarschijnlijk correct in dat al te hoge eisen op dit vlak het einde van het kabinet hadden betekend, of in ieder geval van de deelname van de PPR daaraan.

Bovendien kwam de tamelijk progressieve ARP-minister Boersma, deels onder druk van het rumoer dat Van Gorkum en PvdA'ers als Stan Poppe maakten, in november 1975 wel degelijk met een voorontwerp dat uitging van een zelfstandige ondernemingsraad.⁹⁹ Het PPR-congres nam ondertussen op een congres het radicale plan *Naar een democratische economische orde* aan. Dit liet zien dat de ideeën van Van Gorkum nog springlevend waren: het plan wilde benoeming van de helft van de commissarissen en de afbouw van de invloed van aandeelhouders; uiteindelijk moest de personeelsraad het enige orgaan worden dat directieleden kon benoemen en ontslaan.¹⁰⁰ De fractie vond evenwel het gematigde voorstel van Boersma qua zelfstandigheid van de ondernemingsraad een stap in de goede richting.¹⁰¹ Aan dat soort realisme had Van Gorkum geen boodschap. In reactie op het ontwerp begon hij vanuit het Informatiecentrum Ondernemingsraden dat hij met ondersteuning van de fractie had mogen oprichten, een boycotactie *tegen* ondernemingsraden. Voor partijvoorzitter Ria Beckers was de maat vol: ze ontnam hem het recht de naam PPR nog langer te gebruiken.¹⁰² De groep-Van Gorkum, onder wie Leo van den Berg, Theo Jonkergouw en Guido Klabbers, vertrok. Uiteindelijk werden ze lid van de PSP.¹⁰³

Boersma had Van Agt en Lubbers bewust niet over zijn plan geconsulteerd, terwijl die het wetsontwerp mede moesten ondertekenen. Hij wist natuurlijk al te goed hoeveel moeite ze hadden met een zelfstandige ondernemingsraad. De felle nachtelijke strijd waar dat in resulteerde, verziekte de verhoudingen in het kabinet.¹⁰⁴ Het gevecht over de ondernemingsraden luidde de langzame val in van het kabinet-Den Uyl. Misschien tot ieders verbazing was het uiteindelijk Van Agt die in 1978 de nieuwe wet op de ondernemingsraden door het parlement loodste. Zijn centrumrechtse kabinet was alleen aanvaardbaar voor veel CDA'ers als er aan een aantal progressieve verlangens voldaan werd, zei hij

later: 'konijnenkeutels op een kersentaart'. Hij wilde bovendien de vakbeweging gunstig stemmen in een tijd van bezuinigingen.¹⁰⁵

Voor de echte voorstanders van arbeiderszelfbestuur binnen de PPR was de uiteindelijke wet een mager resultaat. De ondernemingsraad werd in de nieuwe wet inderdaad uiteindelijk een onafhankelijk orgaan. De bedrijfsleider zat de ondernemingsraad niet meer voor, hoewel er sindsdien nog steeds overlegvergaderingen zijn. De bevoegdheden van de raad werden aanmerkelijk uitgebreid, hoewel hij nog steeds geen veto kreeg over fusies, inkrimpingen of directiebenoemingen.¹⁰⁶ Van Agt reflecteerde tevreden dat niet polarisatie, maar overleg en samenwerking sfeerbepalend zijn gebleven in het bedrijfsleven.¹⁰⁷ De PPR was óók voor overleg, maar had desondanks graag meer ruimte gezien voor conflict, als wezenlijk bestanddeel van democratie. Overleg en vertegenwoordiging konden volgens de fractie in de Tweede Kamer nu eenmaal niet volledig met elkaar worden verzoend; soms kwam de vertegenwoordiging van de werknemers tegenover de bedrijfsleiding te staan.¹⁰⁸

Ria Beckers tijdens een kerngroepbijeenkomst van de PPR, 27 augustus 1977.

Toch valt er iets voor te zeggen dat de PPR als luis in de pels een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van deze wet, die toch een vrij vooruitstrevende vorm van medezeggenschap regelde. De constante druk die uitging van de vraag of zij een crisis zou forceren wanneer er geen wetsontwerp kwam, was daarvoor van belang. De strubbelingen tussen de radicale groep-Van Gorkum en het gematigder deel van de partij waren tenslotte typerend voor nieuwlinkse bewegingen in de jaren zeventig, die vrijwel alle vroeg of laat gespleten raakten tussen de realisten, waartoe de PPR-bewindslieden Harry van Doorn en Boy Trip behoorden, en degenen voor wie compromissen verdacht waren. Met de val van het kabinet-Den Uyl in maart 1977 kwam er een einde aan de fase van maatschappijkritische hervormingen in de politiek. Ook de PPR moest zich aanpassen, toen zij enkele maanden later bij de Tweede Kamerverkiezingen niet werd beloond voor haar regeringsdeelname. Zij veranderde vervolgens van een van de regeringspartijen die mede aan de knoppen zat, in een oppositiepartij tegen het centrumrechtse kabinet-Van Agt.

*'Small is beautiful': werken aan de basis
vanuit kleinschaligheid (1978-1989)*

Er brak tegen het einde van de jaren zeventig een nieuwe fase aan voor de radikalen. De nieuwe fractieleider Ria Beckers maakte in 1978 de invoering van de nieuwe wet op de ondernemingsraden mee. Met de uittocht van de groep-Van Gorkum kwam er een einde aan de maatschappijkritische vakbondsgroep binnen de PPR, waardoor het arbeiderszelfbestuur naar de achtergrond verdween. De conservatieve wending in de vaderlandse politiek dwong de PPR tot herziening van haar koers. Democratisering bleef belangrijk, maar het geloof in structuurveranderingen en grootschalige democratisering van domeinen als het bedrijfsleven nam af. De partij zocht het daarom meer in een ideaal van zelfwerkzaamheid en gemeenschapszin op het lokale niveau. Zoals vastgesteld, had het ideaal van kleinschaligheid, bijvoorbeeld in de vorm van verzet tegen bedrijfsfusies, van begin af aan deel uitgemaakt van het PPR-gedachtegoed. Het kwam onder Beckers echter meer centraal te staan. Ook arbeiderszelfbestuur bleef tot begin jaren tachtig deel van het programma, maar de nadruk lag steeds minder op de combinatie hiervan met centrale planning. Door de verschuiving naar een 'kleinschalige' opvatting van democratisering als het terugwinnen van de menselijke maat en gemeenschapszin ontwikkelde de PPR zich steeds meer tot een tegenbeweging.

Het idee van kleinschaligheid op lokaal niveau sloot aan bij de wens van de PPR om een actiepartij te zijn die niet bleef hangen in ideologische bespiegelingen, een vaardigheid waar nieuwlinkse bewegingen in de jaren zeventig

overmatig mee begiftigd waren. Coppes stelde daarom in 1972 dat de PPR zich niet mocht opsluiten in een kleine groep 'kritiese' intellectuelen, maar bereid moest zijn 'de gedachten over het noodzakelijke bewustwordingsproces waar te maken door aan de basis te gaan werken'.¹⁰⁹ Hij signaleerde dat de parochies en gemeenten tot eind jaren zestig veel geborgenheid en herkenning hadden geboden. Die waren nu vervangen door een samenleving waarin eenzaamheid en vervreemding in toenemende mate een probleem waren: 'Al vervulden die kerken, gemeenten enz. deze functie lang niet altijd voldoende, in aanzet was hij er altijd, en in uitwerking vaak ook.' Coppes zag dat de behoefte aan lokale saamhorigheid deels gestalte kreeg in nieuwe initiatieven, zoals bezinningsbijeenkomsten, buurthuiswerk, en crisiscentra met fysieke en telefonische hulpverlening. Hij had voor zijn PPR-lidmaatschap vanuit zijn stichting Korrelatie op de AVRO-radio in het programma *Ik verbind u door* mensen bijgestaan die geestelijk in de knoop zaten. Dat mensen inmiddels zelfs via televisieprogramma's om hulp vroegen, zag Coppes als een beangstigend teken van maatschappelijke verschraling. 'De democratisering die wij voorstaan is ook een mentaliteit die geheel het leven bevat, niet alleen maar een organisatoriese en structurele kwestie.' Coppes meende dat met de bevrijding van de knellende traditionele verbanden in de jaren zestig men nu het kind met het badwater dreigde weg te gooien. Juist lokaal kon de PPR bijdragen aan een nieuwe gemeenschap. Om die nieuwe saamhorigheid vorm te geven, leken hem juist kerkgebouwen heel nuttig als een plek van samenkomst: het land stond er toch al vol mee.¹¹⁰

In 1974 zette de bekende politiek commentator Jan Joost Lindner in *de Volkskrant* de PPR nog tegen D66 af. Beide partijen waren in zijn waarneming verwickeld in een soort wedloop op milieugebied, waarbij het PPR-denken 'een sterk plannende overheid en grootschalig regelen van economische processen vergt. Doe dit maar eens met zelfbestuur in bedrijven en woonwijken.' De spagaat waar Lindner op wees, werd na 1977 dus opgelost door de nadruk steeds meer op het lokale niveau te leggen, onder het motto van de 'menselijke maat' en 'kleinschaligheid'.¹¹¹ In 1973 werd dat laatste begrip populair, na de vertaling van het boek van de progressieve econoom Fritz Schumacher, *Small is beautiful*, 'Hou het klein'. Daarin propageerde hij een op kleine coöperatieve verbanden gerichte economie als alternatief voor de moderne schaalvergroting. Schumachers lieveheersbeestje werd de inspiratie voor het partijsymbool van de PPR.¹¹² Tijdens de verkiezingscampagne van 1977 adopteerde de PPR symbolisch het Friese terpdorp Deinum, dat dreigde te worden opgeslokt door Leeuwarden.¹¹³ Beckers antwoordde op de vraag of de PPR ook een partij voor middenstanders was: 'De partij voor een "menselijke maat" maakt zich sterk voor een kleinschalige, overzichtelijke maatschappij. Dat betekent: geen super-supermarkten in weilanden buiten

de stad, maar als het even kan: de kleine bedrijven in de buurt en de winkel op de hoek.¹¹⁴

De kleinschaligheidsgedachte sloot ook goed aan bij het actiemilieu dat meer en meer de PPR was gaan bepalen, al benadrukte Beckers dat haar partij er eveneens voor arbeiders was, niet alleen voor bebaarde intellectuelen.¹¹⁵ Icoon van dat actiemilieu was Roel van Duijn. Hij was tussen 1974 en 1976 wethouder voor de PPR in Amsterdam, in een college dat kleinschaligheid als uitgangspunt nam. Zijn Oranjevrijstaat, een soort minidorp van actiebewegingen in Amsterdam, was ook al een poging om vanuit het ideaal van kleinschaligheid een democratische gemeenschap vorm te geven. Henk Hofland constateerde dat hiermee de verwijdering ten opzichte van de PvdA onvermijdelijk werd. Die partij moest nu eenmaal grootschalig denken om arbeiders te blijven mobiliseren. De paradox van het concept van kleinschaligheid was dat het de afstand tussen kiezer en gekozenen beoogde te verkleinen, maar dat het concept vooral aansloeg bij een kleine elite.¹¹⁶

Kleinschaligheid sloot ook aan bij het gevoel een tegenbeweging te worden, in plaats van een verwoording van een breed gedeelde behoefte aan vernieuwing. De PPR had in de jaren tachtig steeds twee tot drie zetels in de Tweede Kamer. De strijd tussen de 'blauwe' koers van aansluiten bij PvdA en D66, en een 'rode' koers van toenadering tot PSP en CPN, werd beslecht in het voordeel van de laatste, waardoor de PPR zich ook minder ging richten op de mainstream van de Nederlandse politiek. Prominenten als Jurgens en Van Hulten verlieten de partij. In de nota *De PPR gaat verder* constateerde het partijbestuur somber dat de optimistische jaren zeventig nu definitief achter de rug waren:

Het is 1983. De crisis van de kapitalistische economie walst over ons heen. De welvaartsstaat is in zijn groei gebarsten en als gevolg daarvan zijn mensen en meningen sterk aan het veranderen. Angst om te verliezen vormt nu de persoonlijke en maatschappelijke grondtoon. Het optimisme van de jaren zestig is verdwenen en vervangen door 'totdat de bom valt'. Wie denkt nog aan grote veranderingen, wie vecht nog voor vernieuwing en doorgaande democratisering? Wie schrijft vandaag nog eens 'Nu is het meest radikale nog niet goed genoeg'?¹¹⁷

Het partijbestuur vond nog altijd dat structurele veranderingen nodig waren om een alternatieve democratie mogelijk te maken. Maar het keerde zich tegen technocratisch denken in centrale planning volgens computermodellen. Het nam een deel van de opkomende kritiek op de verzorgingsstaat over, vanuit een libertaire, non-conformistische inslag. Een 'vrijheidslievende PPR' positioneerde het bestuur nu tegenover de verstikkende werking van 'afgedwongen solidariteit'. De mensen wilden juist minder bureaucratie en

meer ruimte voor eigen initiatieven: ‘Solidariteit en menselijke gelijkwaardigheid gedijen het best op kleine, overzichtelijke schaal. Voor jezelf kiezen hoeft niet hetzelfde te zijn als tegen de ander kiezen.’ Het bestuur zag allerlei nieuwe vormen van zelforganisatie, bijvoorbeeld in coöperatieve bedrijfjes, en in de ontberingen die actievoerders accepteerden in de strijd tegen kerncentrales.¹¹⁸ Uit *De PPR gaat verder* sprak zo een groot pessimisme en een afkeer van de ‘versleten vaandels’ van de gangbare politiek, die de ecologische crisis, kernbewapening en het opkomende fascisme in de vorm van de Centruumpartij van Hans Janmaat onvoldoende onderkende. Ze zagen ook kiezers steeds meer afhaken. Gelukkig signaleerde het partijbestuur wel een tegenbeweging in de vredesbeweging, milieubeweging, vrouwenbeweging en kraakbeweging. Die drukte een stempel op de samenwerkende partijen die vanaf de jaren negentig gingen samenwerken als GroenLinks.

Bas de Gaay Fortman en Ria Beckers tijdens een partijcongres in Amersfoort op 4 juni 1983.

*Een ecologische democratie:
de menselijke maat als rode draad*

Tegen het einde van haar bestaan als zelfstandige partij werd de toon bij de PPR weer optimistischer. Ze zag dat het ecologische bewustzijn steeds breder werd. In het verkiezingsprogramma voor 1990 pleitte de partij voor een ‘ecologische democratie’, die ook betrekking had op zaken als onderwijs en

gezondheidszorg. Bij de ecologische democratie ging het 'niet alleen om een schoon milieu, maar ook om de duurzaamheid van alle noodzakelijk geachte maatschappelijke voorzieningen. De keuzen van de PPR leveren fundamentele oplossingen voor de problemen zonder de kwaliteit van onze samenleving als totaal aan te tasten. Zo is de keuze voor een ecologische democratie vóór alles een kwestie van beschaving.' Ook hier was de menselijke maat dus weer van belang; hoe belangrijk zij het milieu ook vond, in lijn met haar traditie van zelfbestuur en democratie aan de basis keerde de PPR zich tegen linkse stemmen die het liefst een wereldregering van deskundigen met verregaande bevoegdheden zouden willen aanstellen om de aarde en de mensheid te redden. Een dergelijke onpolitieke houding, die ook tegenwoordig opgeld doet in het klimaatdebat, beschouwde het programma in lijn met de PPR-traditie van menselijke maat en kleinschaligheid als 'ecofascisme': 'Wat heb je aan een samenleving met een schoon milieu, waarin de mensenrechten worden aangetast?' Duurzaamheid was volgens het verkiezingsprogramma van groot belang, maar dat strekte zich verder uit dan alleen het milieu; het ging ook over maatschappelijke voorzieningen. De overheid moest zo veel mogelijk aan mensen zelf overlaten, maar ook een schild voor de zwakken zijn, bijvoorbeeld in de vorm van een basisinkomen.¹¹⁹ Een basisinkomen verbond een aantal elementen uit het PPR-gedachtegoed: zelfontplooiing zonder bevoogding, maar wel een overheid die dit centraal verstrekke. Het was een vorm van democratisering die paste bij de 'menselijke maat' en kleinschaligheid.

Slot

Gedurende het bestaan van de PPR kwam het ideaal van een participatiedemocratie naar voren in verschillende gedaanten, van buitenparlementaire actie tot arbeiderszelfbestuur en ten slotte het idee van kleinschaligheid. Daarbij ging het haar steeds om maatschappijverandering ten faveure van een leefbare wereld voor gewone burgers. In de eerste fase formuleerde de partij een radicale visie op vernieuwing van de parlementaire democratie en democratisering van de maatschappij. Discussies binnen de PPR gingen onder andere over welke methoden van buitenparlementaire actie daarbij toelaatbaar waren, met name rondom de Maagdenhuisbezetting: waren de methoden van studenten een uiting van burgerlijke ongehoorzaamheid of van ongeoorloofd geweld, en was geweld onder bepaalde omstandigheden geoorloofd? Steeds hielden leidende PPR'ers de verbinding tussen parlementair en buitenparlementair in de gaten. Geweldloosheid bleef hierbij het uitgangspunt. Mensen als Dolf Coppes waren bereid om zich door de politie weg te laten slepen, maar zouden zelf niet met stenen gooien – wel met rotte sinaasappels tegen een bord. Ook toen het protest verhardde, onder andere

in de kernenergiebeweging begin jaren tachtig, hield de PPR aan deze geweldloze lijn vast.

In de jaren zeventig streefde de PPR naar fundamentele democratisering van de maatschappij. Volgens haar kritische analyse van de kapitalistische samenleving moest daarvoor met name het bedrijfsleven op de schop om een menselijke economie vorm te kunnen geven. Een alternatieve economie moest gestalte krijgen door arbeiderszelfbestuur om bedrijfssluitingen zoals bij de ENKA in 1972 te voorkomen. De PPR keek hiervoor naar internationale modellen van arbeiderszelfbestuur, zoals het Joegoslavië van Tito, en Zuid-Amerikaanse vakbonden zoals CLAT. Concreet zette de partij daarom onder andere in op drastische vernieuwing van de wet op de ondernemingsraden. Werknemers moesten daarin echte beslismacht krijgen. Pas als de macht binnen bedrijven en organisaties gelijk werd verdeeld kon een echt nieuwe maatschappelijke orde gestalte krijgen. Het kapitalistische systeem moest worden hervormd om een solidaire, milieuvriendelijke en vreedzame wereld naderbij te brengen.

Als regeringspartij in het kabinet-Den Uyl drong de PPR aan op een nieuwe wet op de ondernemingsraden. Het tempo waarin die wens gestalte kreeg, en de zeggenschap die het uiteindelijke wetsontwerp gaf aan werknemers, zorgden voor spanningen. De meerderheid binnen de PPR wilde uiteindelijk wel een kabinetscrisis riskeren voor de Oosterscheldekwestie, maar niet voor de ondernemingsraden. Dat leidde tot de uittocht van de groep-Van Gorkum. Tijdens het eerste kabinet-Van Agt werd de wet in 1978 ingevoerd. Al viel het uitlekgewicht van deze hervorming tegen, de PPR had zo toch bijgedragen aan een radicalere vorm van medezeggenschap in een zelfstandige ondernemingsraad.

Toen de hoop op structurele maatschappijhervorming eind jaren zeventig vervloog, gingen de radicalen zich richten op een ideaal van kleinschalig engagement, een heroriëntatie die veel nieuwlinskse bewegingen toen maakten. Die hang naar kleinschaligheid zat er van begin af aan in, maar de nadruk op de verbinding daarvan met grootschalige maatschappijverandering verminderde. De spagaat tussen centrale planning en lokaal zelfbestuur verdween ten faveure van een inzet op bevordering van de menselijke maat. Het engagement met een betere wereld moest op lokaal niveau gestalte krijgen, zeker toen de PPR zich nadrukkelijk met de tegenbeweging ging identificeren. De menselijke maat kwam uiteindelijk eind jaren tachtig ook weer naar voren in het idee van een ecologische democratie. In haar betrokkenheid met de mensen die het minder hebben, werknemers en lokale gemeenschappen, met behulp van binnen- en buitenparlementaire middelen, is het de PPR steeds om één ding gegaan: werkelijke zeggenschap voor gewone mensen in Nederland en wereldwijd, om ze een kans te bieden op een menswaardig bestaan.